

21.

NACIONALNE MANJINE MULTIKULTURALIZAM I JEDNAKOST

Elvio Baccharini

Sažetak: Pitanje je ovoga teksta karakterizacija jednakosti, odnosno diskriminacije kada je riječ o nacionalnim manjinama, koje se prije svega karakteriziraju kao jezične manjine. Opća se načela raspravljaju na oprimjerenju romske nacionalne manjine i školovanja u Međimurju. Prikazuje se sudski spor u vezi ovih tematika s intencijom da se ustanove koje su praktične pretpostavke potrebne kako bi se uspostavila jednakost u obrazovanju, te razrađuju teorijske pretpostavke radi razlikovanja raznih mogućih oblika nepravilne diskriminacije i postupaka koji predstavljaju pravičan različiti tretman.

Gljučne riječi: jednakost, jezična prava, multikulturalizam, nacionalne manjine.

Filozofija politike nakon Drugoga svjetskog rata opredijelila se u svojim najčešćim i dominantnim manifestacijama za priznavanje prava isključivo na temelju općih osobina građanstva. U dominantnim pozicijama nisu se smatrale bitnima posebnosti pripadanja različitim skupinama, kao što su etnička pripadnost, rassa, spolna, rodna, religijska i druge. Takvo opredjeljenje za mnoge je izgledalo kao pobjeda univerzalističkih svojstava liberalizma i prosvjetiteljstva. Osamdesetih i devedesetih godina, zasigurno i pod utjecajem nacionalno uzrokovanih ratova, ali i pojačanih zahtjeva za nacionalnom autonomijom u mnogim sredinama, pojavila se struja razmišljanja koja je smatrala da je pogrešno pripisivanje prava prema kojemu se ona pridaju na temelju općih ljudskih svojstava a ne na temelju posebnosti pripadanja. Pored isključivo nacionalističkih i kolektivističkih teoretiziranja za koje su prava pojedinaca sekundarno pitanje (ako uopće i jesu relevantno pitanje), pojavili su se i teorijski prijedlozi koji su pokušavali pokazati da se prava pojedinaca mogu jamčiti samo kroz priznavanje i zaštitu njihovih posebnosti. Pitanje je specifično akutno za pripadnike nacionalnih manjina (iako, kako ću kasnije pokazati postoje i autori koji žele prevladati takvu terminologiju). Najvažniji teoretičar takve pozicije je Will Kymlicka, a njegova najvažnija knjiga *Multikulturalno građanstvo*.¹ Naravno, perspektiva privržena općim svojstvima građanstva nije ostala bez odgovora, a snažnu afirmaciju takve pozicije ponudio je Brian Barry.² U ovom tekstu pokušat ću doprinijeti raspravi ukazujući na rješenja za koja smatram da su uravnotežena u odnosu na različite normativne zahtjeve poštivanja prava pojedinaca.

---

¹ Will KYMLICKA, *Multikulturalno građanstvo. Liberalna teorija manjinskih prava*, Zagreb, 2003. (*Multicultural Citizenship. A Liberal Theory of Minority Rights*, Oxford 1995.).

² Brian BARRY, *Kultura i jednakost. Egalitarna kritika multikulturalizma*, Zagreb 2006. (*Culture and Equality, An Egalitarian Critique of Multiculturalism*, Oxford 2001.). O Barryeom odgovoru, u tekstu sa znakovitim naslovom, kod

1.

Početak ovo izlaganje uz prikaz nedavnog događaja (rujan 2009.) za koji mislim da je poučan u odnosu na ovu raspravu. Konačan cilj nije raspravljati ovaj konkretan slučaj, već izvući pouke koje su šire primjenjive, odnosno ukazati na oprimjerenja širih stavova. Mislim na događaj u Čakovcu, preciznije u Osnovnoj školi "Kuršanec". 160 roditelja ne-romske nacionalnosti su zabranila svojoj djeci da pohađaju nastavu zbog toga što su se protivili činjenici da su razredi sastavljeni u podjednakom omjeru ne-romske i romske djecom (50% : 50%). Zahtjev roditelja je bio da razredi budu sastavljeni od dvije trećine ne-romske i jedne trećine romske djece. Službeno objašnjenje je bila tvrdnja da romska djeca jako slabo poznaju hrvatski jezik i dolaze u školu loše pripremljena te zbog toga ugrožavaju nastavni proces.³

Ovaj događaj je izazvao kod mene misaonu asocijaciju na suprotstavljanje roditelja europskog porijekla na jugu SAD prije nekoliko desetljeća u odnosu na ustavne obveze utvrđene na Vrhovnom sudu da škole budu podjednako otvorene svima, bez obzira na rasnu pripadnost. U tom slučaju pojavio se javni neposluš roditelja europskog porijekla koji se temeljio na argumentaciji koja nije bila eksplicitno rasistička.⁴

Bez obzira na zabrinjavajuću asocijaciju, jako ograničene spoznaje o Čakovcu i školi "Kuršanec" koje posjedujem ne dopuštaju mi da izrazim precizan stav o realnim motivacijama roditelja. Načelno, može se reći da bi javna politika koja bi pozitivno odgovorila njihovim zahtjevima bila veoma štetna, a posebice s obzirom na sadržaj njihove argumentacije za takav zahtjev. Njihova je tvrdnja da treba smanjiti omjer romske djece na najviše trećinu razreda, s obzirom da je to limit loše pripremljene djece i djece s premalo spoznaja koji je moguće tolerirati bez ugrožavanja nastavnog procesa. Ovako izložen zahtjev s takvom argumentacijom stigmatizira romsku djecu kao unaprijed i nepromjenjivo učenike niže kvalitete, s dugotrajnim posljedicama. Kako ću i kasnije pokazati, u redovitom radu razreda važna je pravilnost Gaussove krivulje (tako da razred čine u većini prosječni učenici, a u manjem broju učenici koji su iznad i učenici koji su ispod prosjeka). U ovom slučaju, čini se da je Gaussova krivulja već unaprijed određena i fiksirana.

Ipak, vrijedi se paziti i previše jednostavnog zanemarivanja zahtjeva roditelja te točno odrediti u čemu se sastoji diskriminacija. Možda su roditelji ukazali i na realan problem. Bez obzira što ne poznajem specifičnosti situacije u Čakovcu i školi "Kuršanec", ne izgleda mi nevjerodostojno da pripadnici etničke manjine koriste jezik etničke većine sa specifičnim teškoćama. Takva pojava nije odsutna, na primjer, u talijanskoj nacionalnoj zajednici u Rijeci i Istri, barem kada je riječ o mojoj školskoj generaciji (iako ne do mjere otežavanja integracije, pa čak i upisa u škole s hrvatskim nastavnim jezikom). Unatoč tome, postoje i određene nedoumice u vezi konkretnog slučaja škole "Kuršanec". Kako ću pokazati u kasnijem dijelu teksta, učenici romske nacionalnosti prolaze provjere znanja za pohađanje mješovitih razreda. Iz tog razloga, nisam u stanju otkloniti sumnju o vjerodostojnosti faktičke tvrdnje dijela roditelja u školi "Kuršanec". U svakom slučaju, ako je istinita pretpostavka da pripadnici neke nacionalne manjine slabije poznaju većinski jezik, u mješovitim

nas je pisao Zoran Kurelić. Vidi u: Z. KURELIĆ, "Empire Strikes Back", *Rationality in Belief and Action*, (ur. Elvio Baccarini i Snježana Prijic-Samaržija), Rijeka 2006.

³ O ovom sam događaju uspio pročitati komentar u *Novom listu* 11. 9. 2009.

⁴ Usp.: Ronald DWORKIN, *Taking Rights Seriously*, Cambridge 1977., 218.

razredima s naglašenim njihovim prisustvom to može uzrokovati usporavanja u nastavnom procesu. Kada bi to bio slučaj u školi “Kuršanec” (naglašavam kondicional) postojao bi realan problem i ne bi se jednostavno mogao ignorirati zahtjev roditelja. Međutim, postoji diskriminatoran i nediskriminatoran odgovor na taj problem. Diskriminatoran odgovor je prisutan u onome što spomenuti roditelji traže kada romsku djecu kvalificiraju kao djecu koju se u razredu može tolerirati samo u omjeru jedne trećine. Preciznije, diskriminacija se ne očituje u konstatiranju činjenice prethodnog lošeg znanja djece nacionalne manjine (ako je to činjenica), već u nedostatku intencije da se to stanje promijeni. Ako je tvrdnja da djeca nacionalne manjine (ili ove specifične nacionalne manjine u ovoj konkretnoj sredini) imaju posebne teškoće u školskim predznanjima ili u praćenju nastavnog procesa istinita, diskriminacija se sastoji u tome što se konstatira da ta djeca u procesu stvaranja preduvjeta za uspješnost u postizanju životnih ciljeva (u ovom slučaju, u nastavnom procesu) nailaze na posebne teškoće koje su očito nezaslužene s obzirom da ovise samo o porijeklu djece i takva se situacija prihvaća kao konačna. Pri tome, trebam naglasiti da je očita pretpostavka u mom tekstu da nisu pravedne one teškoće koje su prisutne kod nekih osoba u vezi s mogućnosti postizanja društvenih položaja koja jamče bolju materijalnu situaciju, prestiž ili utjecaj, ako te teškoće ne ovise o zaslugama ili krivnji tih pojedinaca. U mojoj perspektivi, pitanje je pravde ispraviti ili kompenzirati takve teškoće, a diskriminirajuće je o(ne)mogućavati pristup takvim položajima s obzirom na takve teškoće.

Valja dodati da bi se onemogućavanjem pristupa određenim društvenim i radnim položajima s obzirom na specifične teškoće postiglo nešto što je posebno razorno kada govorimo o primjerenom odnosu prema nacionalnim manjinama. O tome se izjašnjava i Joseph Raz (iako on ne bi bio zadovoljan terminologijom koja se služi pojmovima ‘manjina’ i ‘većina’). Kako on kaže: “Ključno je slomiti vezu između siromaštva, niskog obrazovanja i etniciteta. Do trenutka do kojeg su određene etničke skupine tako nadmoćno predstavljene među siromašnima, loše obrazovanima, nekvalificiranim ili polukvalificiranim radnicima, mogućnosti njegovanja poštovanja za njihov kulturni identitet, pa čak i mogućnosti članova skupine da budu u stanju posjedovati samopoštovanje i da osjećaju ponos u odnosu na vlastitu kulturu, snažno su ugrožene”.⁵

Načelno, postoje dva moguća nediskriminatorna suočavanja sa spomenutim problemom. S jedne strane, moguće je rješenje organizacija dodatnih nastavnih sadržaja ili posebnih aktivnosti za podršku u učenju za djecu s prethodnim teškoćama. Pri tome, moguće je da bi se moglo ustanoviti i da je takvo rješenje svrsishodno i da će se moći uskladiti s regularnim odvijanjem nastave samo ako su učenici s takvim teškoćama prisutni u razredu najviše u određenom omjeru. Kad bi bilo tako, ne bi bilo diskriminatorno tražiti da takva djeca budu prisutna u razredu u, na primjer, najvećem omjeru od 1/3.⁶ Diskriminatorno je tražiti da ta djeca budu prisutna u spomenutom omjeru a da se jednostavno prihvati činjenica njihovih teškoća, bez intencije da se te teškoće otklone. Po komentaru o događajima u školi “Kuršanec” koji sam pročitao, čini se da je upravo takav zahtjev dijela roditelja, s obzirom da se nigdje ne spominje intencija ispravljanja teškoća djece romske nacionalne manjine. S druge strane, rješenje bi moglo biti organizacija posebnih razreda ili čak škola za pripadnike nacionalne manjine. Time se na tu djecu ne ukazuje kao na manje vrijednu djecu, već jednostavno kao na djecu s drugačijim kulturnim potrebama. To je upravo rješenje u vezi

⁵ Joseph RAZ, “Multiculturalism”, *Ratio Juris*, 11/1998., br. 3, 198.

⁶ Naravno, ovaj omjer od 1/3, ili bilo koji drugi omjer, treba biti opravdan stručnom procjenom i, naravno, ne smije biti formuliran niti proveden u terminima etničke skupine, već u terminima osposobljenosti za nastavu.

s talijanskom djecom u Rijeci i Istri. Važno je da takve škole ili razredi ne predstavljaju segregacijske okvire, a zbog toga je potrebno da su manjinskoj djeci otvorene većinske škole, ali i da su većinskoj djeci otvorene manjinske škole.

Iako je takvo rješenje dobro za talijansku manjinu u Rijeci i Istri, ne postoji unaprijed dano jamstvo da će rješenje biti dobro i u vezi s romskom nacionalnom manjinom u Čakovčkom i drugim područjima. Talijanska manjina je dobro integrirana u području gdje živi. Škole koje postoje u njezinoj funkciji često su privlačne i za roditelje iz drugih nacionalnih skupina, uključujući iz većinske nacije, koji u njima upisuju svoju djecu. S druge strane, djeca talijanske manjine nemaju problema s upisom u većinske škole, a pogotovo ne u socijalizaciji s djecom iz drugih nacionalnih skupina, uključujući i većinske nacije. Prirodna je situacija da škole za talijansku manjinu ne predstavljaju segregacijske okvire. Iz takve situacije nije moguće mehanički izvući analogije za druge kontekste.

Uistinu, čini se da bi odvojene škole, ili čak samo razredi, mogli biti problematičnije rješenje u sklopu romske nacionalne manjine u Međimurju. To je uočljivo i po sudskom sporu o kojemu je donio odluku Europski sud za ljudska prava 17. 7. 2008.⁷

2.

Spor je pokrenut još 19. 4. 2002. i vodio se na svim predviđenim razinama, sve do Ustavnoga suda Republike Hrvatske i, konačno, do Europskog suda za ljudska prava.⁸ Motivaciju spora su iznijele 12 osoba romske nacionalnosti koje su se osjećale diskriminirane time što su, u različitim školama u Međimurju, trebale pohađati odvojene razrede, to jest specifične razrede za djecu romske nacionalnosti. Kao razlog svoje reakcije tužitelji tvrde da se nastava u romskim razredima obavljala u reduciranim programima, te da je takva situacija bila rasno diskriminirajuća i kršila je njihovo pravo na obrazovanje kao i njihovo pravo na slobodu od nehumanog i ponižavajućeg tretiranja. Kao potporu svojoj motivaciji, tužitelji su iznijeli psihološku studiju koja se tiče djece koja pohađaju zasebne romske razrede u Međimurju prema kojoj: većina takve djece nije nikada imala ne-romsko dijete za prijatelja; 86,9% se izjasnilo da želi imati ne-romsko dijete za prijatelja; 84,5% je izrazilo želju da pohađa mješoviti razred; 89% je izjavilo da se osjeća neprihvaćeno u školskoj sredini; 92% djece je izjavilo da se romska i ne-romska djeca ne igraju zajedno. Pored toga, tvrdi se da takva organizacija nastave izaziva kod romske djece psihološke štete u obliku nižeg samopoštovanja i samouvažavanja, kao i probleme u razvoju vlastitoga identiteta. Odvojeni razredi su se doživljavali kao prepreka za stvaranje društvene mreže romske i ne-romske djece.

U svojoj obrani osnovne su škole, Ministarstvo prosvjete i sporta i Međimurska županija izjavili da razmještaj učenika nije bio rasno motiviran, već stručnom procjenom povjerenstva kojeg su činili liječnik, psiholog, pedagog, socijalni pedagog i nastavnik. Temeljni je

⁷ Preciznije, radi se o prvoj instanci Europskog suda za ljudska prava, odnosno o Malom vijeću od 7 sudaca. Trenutno je problem, po žalbi na odluku Malog vijeća, pred Velikim vijećem Europskog suda za ljudska prava, to jest plenumom sudaca, čija odluka će biti konačna.

⁸ Dragocjenu informaciju o ovome sporu, kao i o presudi Europskog suda za ljudska prava, dobio sam od prof. dr. sc. Miomira Matulovića. Tekst presude je moguće pronaći na stranici <http://cmiskp.echr.coe.int/tkp197/view.asp?action=html&documentId=837978&portal=hbkm&source=externalbydocnumber&table=F69A27FD8FB86142BF01C1166DEA398649> kojoj sam pristupio 21. 9. 2009. Na spomenutu presudu uložena je žalba 1. 12. 2008.

cilj bio da razredi budu formirani kao stimulativna okolina za učenike. Posebice, tuženici su tvrdili da su romska djeca grupirana ne na temelju etničkog porijekla, već po kriteriju poznavanja hrvatskog jezika i za njih je bilo potrebno više ponavljanja i vježbi kako bi svladali predmete. Na kraju, tuženici su izjavili da su romski učenici dobivali istu kvalitetu nastave kao i ostali, te da se opseg nastavnih sadržaja nije razlikovao u odnosu na to što je zakonski određeno.

Među objašnjenjima koja su iznesena u tijeku sudskih postupaka, rečeno je od strane svjedoka i školskog savjetnika i psihologa u jednoj od osnovnih škola da se razredi formiraju na temelju Gaussove krivulje, tako da većina u razredu budu prosječni učenici, a manjina ispod ili iznad prosječnosti. Međutim, u situaciji u kojoj 70% populacije ne govori hrvatskim jezikom potrebno je formirati razrede isključivo s učenicima koji ne govore hrvatski jezik, s obzirom da je u takvim razredima primarna dužnost nastavnika da učenike podučava taj jezik.

Tuženici su, dakle, tvrdili da je razmještaj učenika utemeljen isključivo na sposobnostima i potrebama svakog pojedinačnog djeteta. Pristup je individualiziran i u skladu s profesionalnim i pedagoškim standardima. U prilog tuženicima u tijeku sudskih postupaka ukazano je i na činjenicu da je značajno da je u tom razdoblju 40,93% romske djece u Međimurskoj županiji pohađalo mješovite razrede, odnosno utvrđeno je da su većina razreda u tuženim školama bili mješoviti.

Europski sud za ljudska prava je ustvrdio da nije bilo ponižavajućeg i nehumanog tretmana učenika Roma.⁹ Razmještaj učenika u odvojenim razredima za određeno razdoblje u toku njihovog obrazovanja ne označava namjeru da ih se ponizi, niti da se negira poštovanje prema njihovom ljudskom dostojanstvu. Sud naglašava i činjenicu da je većina učenika pohađala izvannastavne aktivnosti u mješovitim skupinama koje su organizirale škole. Takve aktivnosti su bile otvorene svima i to bi trebalo pokazali trud škola da stvore uvjete zajedničke socijalizacije romske i ne-romske djece.

Europski sud za ljudska prava je ustvrdio i da tuženicima nije bilo oduzeto pravo na obrazovanje. Njihovi se školski sadržaji nisu razlikovali od onih u paralelnim razredima, dakle ne može se reći da je njihovo obrazovanje bilo niže razine. Prijelazi iz romskih u mješovite razrede predstavljali su uobičajenu praksu u višim razredima, a takve su prijelaze izvršili i neki od tužitelja. Dakle, Sud je ustvrdio da su romska djeca raspolagala primjerenim i dovoljnim obrazovanjem.

Sud je ustanovio i da nije bilo diskriminacije zbog razmještaja romske djece u odvojenim razredima. Diskriminacija označava različiti tretman, bez objektivnog i razložnog opravdanja, osoba u bitno sličnoj situaciji. Međutim, nema razloga da se različito ne tretiraju grupe s ciljem da se isprave činjenične razlike između njih. S obzirom na to, Sud je ustvrdio da različite prakse u odnosu na romsku djecu, koje su se temeljile na njihovo slabije poznavanje hrvatskog jezika a ne na rasno ili etničko porijeklo, nisu predstavljale diskriminaciju. U prilog tome, konstatirano je da su romska djeca pohađala uobičajene škole, što je olakšavalo prijelaz u mješovite razrede, iako to nije ovisilo o jasnim procedurama i standardima već o individualnoj procjeni razrednog nastavnika. Nedostatak takvih standarda i procedura može otvarati prostor arbitrarnosti i bilo bi bolje da oni postoje, ali takvo stanje ipak omogućava prijelaz bez formalnosti. Kao važan podatak, Sud je ustanovio i to da samo u jednoj od tuženih škola većina romske djece je pohađala zasebne razrede, dok u ostalima

⁹ Stav, naravno, nije konačan, s obzirom na pojašnjenje koje sam ranije ponudio (v. bilješku 8.).

postotak je bio ispod 50%, što ukazuje na to da odvajanje romske djece nije predstavljalo sustavnu politiku.

Prvo pitanje s kojim ću se suočiti u narednoj raspravi jest postoji li suprotnost između moje procjene o zahtjevu roditelja o razmjernom prisustvu učenika romske nacionalnosti u mješovitim razredima koji je, prema mojoj prosudbi, diskriminatoran i presude Europskog suda za ljudska prava o nedostatku diskriminacije u međimurskim školama. Pokušat ću pokazati da nema takve suprotnosti i da su moja procjena i procjena Europskog suda za ljudska prava kompatibilne. Nakon toga, bavit ću se drugim pitanjem: kako to da rješenja odvojenih razreda, iako nisu diskriminatorna, nisu niti dovoljan odgovor na važno društveno pitanje? Očigledno postoji problem, s obzirom da se na njih žale osobe koje su primarno obuhvaćene u njima. Pored toga, vidi se da pripadnici ove nacionalne skupine u velikom broju i dalje nisu primjereno društveno integrirani, a posebice u velikom broju ostaju vezani uz manje obrazovane i manje plaćene društvene položaje. Odgovor će biti da se rješenje ne može tražiti samo na razini ustavom zajamčenih prava, već i na temelju dobre društvene politike koja treba biti usmjerena načelima multikulturalizma.

Ipak, najprije je potrebno ponuditi nekoliko pojašnjenja i ograđivanja u odnosu na presudu Europskog suda za ljudska prava. Moja je pretpostavka da je Sud ispravno ustvrdio činjenice, prije svega da su selekcija i razmještaj učenika uvjetovani isključivo poznavanjem jezika; da je prijelaz u mješovite razrede uistinu omogućen na ispravan način; da program na kojem uče djeca romske nacionalnosti u zasebnim razredima uistinu odgovara programu ostalih razreda. U svom odličnom tekstu o ovoj temi Ana Horvat iznosi razloge za sumnjati u te stavove.

Prije svega, ona navodi da: “Dok se u presudi ESLJP (§§15.-19.) navodi da petoro tužitelja nije zadovoljilo na testu poznavanja jezika (za ostalih 10 tužitelja ne spominju se nikakvi rezultati), iz odluke USRH razvidno je da se nije radilo o standardiziranom, jednoobrazno primijenjenom i ocijenjenom testu hrvatskog jezika, već o kognitivnom testu primijenjenom od strane psihologa. [...] Bez standardiziranog, kulturalno neutralnog testa, službeno utvrđenih smjernica njegove primjene i evaluacije rezultata, bez Roma u sastavu povjerenstva (na što ukazuje i USRH u §7.3), ostavljen je prostor diskreciji i arbitrarnosti. Ovo je očito iz navoda psihologa (§7.3. odluke USRH) da su romska djeca (općenito!) emocionalno nezrela te nemaju “usvojene minimalne higijenske navike pranja, oblačenja, vezivanja, zakopčavanja...Stoga je teško planirati razredne strukture koje će biti dovoljno poticajne za svu djecu....[nužno je] postići propušteno socijalnom deprivacijom”.¹⁰

Ana Horvat iznosi i razloge za sumnjati u ispravno praćenje napretka djece u zasebnim razredima koje bi trebalo omogućavati kasniji pristup mješovitim razredima: “Kod razmještaja učenika temeljenog na jezičnim sposobnostima za očekivati je da će provođenje te mjere, štetne po samopoštovanje i socijalizaciju djece, *također* pratiti određene procesne garancije. To podrazumijeva redovno testiranje napretka kroz standardizirane i jednoobrazno procijenjene testove, da bi se mogla objektivno utvrditi spremnost za ‘re-integraciju’”.¹¹ Ana Horvat, međutim, kada izlaže stav Europskog suda za ljudska prava o tom pitanju očigledno sugerira da su preduvjeti za objektivno utvrđivanje spremnosti učenika za ‘re-integraciju’ veoma upitni.¹²

¹⁰ Ana HORVAT, “Segregacijom do integracije”, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu*, 46/2009., br. 2, 456.-457.

¹¹ *Isto*, 457.

¹² *Isto*, 459.

Ana Horvat ukazuje i na nedorečenosti u izvještaju pučkog pravobranitelja: “U svom izvještaju za 2000. godinu, pučki pravobranitelj navodi da se u školama u Međimurju provodi segregacija, a “pod izlikom da romska djeca nemaju minimum higijenskih navika te ne poznaju hrvatski jezik dovoljno dobro...skriva se činjenica da se romska djeca u takvim “čistim” učionicama školuju prema tzv. specijalnim programima koji su namijenjeni za djecu s poteškoćama u razvoju”. Posebno spominje izjavu tadašnjeg međimurskog župana da Romi “trebaju biti stavljeni u lance, ukrcani na kamione i deportirani preko granice”. Reducirani nastavni program potvrđuje izvješće Hrvatskog helsinškog odbora i drugih nevladinih udruga: učitelji i ravnatelji u školama izdvojenih razreda potvrđuju da se “prilagođenim” programima djeci pruža samo 20% znanja ne-romske djece. No, pučki je pravobranitelj u postupku pred USRH odustao od svog izvješća (već prihvaćenog od strane Sabora!)”.¹³

Na temelju spomenutih navoda postoje ozbiljni razlozi za dodatno provjeriti je li Europski sud za ljudska prava ispravno prosudio, odnosno je li razmjestaj učenika romske nacionalnosti u odvojenim razredima uistinu određen ispravnim nediskriminatornim kriterijima koji su usmjereni funkcionalnosti nastave i je li njihovo pravo na obrazovanje primjereno realizirano.¹⁴

S obzirom da je namjera rasprave u ovome tekstu načelna, to jest ustanovljavanje općih pouka o primjerenim odnosima prema manjinama, ovdje neću analizirati je li u ovom slučaju prisutna diskriminacija ili nije. Slijedit ću presudu Europskog suda za ljudska prava i pretpostaviti da su učenici romske nacionalnosti uistinu razmješteni po kriteriju funkcionalnosti nastave, odnosno na temelju njihovog poznavanja hrvatskoga jezika, što uključuje i njihovu pravičnu mogućnost da naknadno pristupe mješovitim razredima. Mogu se sada vratiti pitanju kojeg sam ranije najavio: postoji li suprotnost između moje procjene o zahtjevu roditelja o razmjernom prisustvu učenika romske nacionalnosti u mješovitim razredima koji je prema mojoj prosudbi, diskriminatoran i presude Europskog suda za ljudska prava o nedostatku diskriminacije u međimurskim školama.

Smatram da ne postoji suprotnost i da su dvije prosudbe kompatibilne. Naime, zahtjev grupe roditelja u slučaju škole “Kuršanec” jest diskriminatoran zbog toga što, pored ustanovljavanja činjenice, predlaže reakciju koja će tu činjenicu i potvrditi.¹⁵ Učenici romske nacionalnosti se razmještau u razredima kao podnošljiv omjer loših učenika, za što sam predstavio razmišljanja koja navode u smjeru ustanovljavanja diskriminacije.

S druge strane, rješenje koje je prihvatljivo za Europski sud za ljudska prava je prihvatljivo i po mojem mišljenju, naravno pod uvjetom da su provjere poznavanja jezika uistinu takve da jamče ustanovljavanje objektivnih činjenica i da su mogućnosti kasnijeg prijelaza u mješovite razrede isto tako ispravno provedene, što sam prihvatio samo hipotetski. Ispravan je antidiskriminatoran stav onaj koji ustanovljava nejednaku činjeničnu poziciju određenih pojedinaca (ili grupa) i ako takva nejednaka pozicija neovisna o zaslugama ili krivnji tih pojedinaca (što je zasigurno slučaj romske djece) provodi mjere koje su potrebne za kompenziranje takve situacije. U tom smislu, opravdana je školska politika koja djecu s manjim

¹³ *Isto*, 458.

¹⁴ *Usp. Isto*, 459-461.

¹⁵ Makar naglašavam opet da je i ovdje tvrdnja o ustanovljavanju činjenice veoma upitna, s obzirom da ne znam kako se može spojiti činjenica da su učenici romske nacionalnosti u mješovitim razredima slabiji učenici, a istovremeno su zadovoljili na testovima na kojima se određuje raspored učenika na temelju predznanja, pogotovo hrvatskoga jezika.

poznavanjem hrvatskoga jezika raspoređuje u razredima s namjerom da se taj nedostatak nadoknadi i da se nastava odvija na funkcionalan način.

I tu su, međutim, potrebna određena pojašnjenja. Naime, nije dovoljno ostati na načelnom stavu, već ustanoviti kakva je organizacija nastave najfunkcionalnija. Ana Horvat u svom tekstu o toj problematici opet precizno ukazuje na raznolike mogućnosti:

- MODEL A: Cjelokupna se nastava izvodi na jeziku i pismu nacionalne manjine, uz obvezno učenje hrvatskog jezika u istom broju sati u kojem se uči i jezik manjine. Učenici imaju pravo i obvezu usvajati dodatne sadržaje važne za manjinsku zajednicu.
- MODEL B: Nastava se izvodi dvojezično. Prirodna se grupa predmeta uči na hrvatskom jeziku, a društvena grupa predmeta na jeziku nacionalne manjine.
- MODEL C: Nastava se izvodi na hrvatskom jeziku, uz dodatnih dva do pet školskih sati namijenjenih njegovanju jezika i kulture nacionalne manjine. Ta dodatna satnica obuhvaća učenje jezika i književnosti nacionalne manjine, geografije, povijesti, glazbene i likovne umjetnosti.¹⁶

Kako navodi Ana Horvat, za djecu romske manjine nije proveden niti jedan od tih modela. Pored toga, postoji i ozbiljan problem da nema dovoljno nastavnika koji poznaju romski jezik za izvođenje nastave, a ne zadovoljavaju, iako nisu potpuno odsutni, niti naponi za objavljivanje udžbenika, rječnika i općenito knjiga na romskom jeziku.¹⁷ Jedan od važnih elemenata integracije može biti i predškolski odgoj, koji bi u uspješnoj provedbi mogao eliminirati kasniju potrebu za segregiranim razredima. U tom smislu postoje određeni naponi, koji, međutim, isto tako zaslužuju temeljitiju analizu po pitanju učinkovitosti u elementima provedbe.¹⁸

Smatram da je prioritarna potreba u procesu školske integracije romske djece rad na stvaranju nastavnog kadra koji vlada romskim jezikom, a prije svega mislim na dostatan broj nastavnika iz redova romske nacionalnosti. Naravno, to je pitanje koje se može riješiti samo programski i postepeno, ali se početak realizacije takve društvene inicijative ne bi trebao odgađati. To je od ogromne važnosti iz nekoliko razloga, a spomenut ću neke. Kao prvo, mogla bi se održavati nastava u određenoj proporciji na romskom jeziku (u skladu s jednim od navedenih modela) što bi vodilo do javnog priznavanja tog jezika, pa time bi se doprinijelo da se romska djeca ne osjećaju u školama kao djeca koja imaju samo dužnost prilagođavanja drugoj kulturi, dakle kao djeca koja pristupaju ambijentu koji ima reducirane dodirne točke s njihovom izvornom sredinom. Postignuća bi bila i otežavanje osjećaja otuđenosti u školskom ambijentu i poticaj osjećaju samopoštovanja. Zatim, nudili bi se društveni modeli uspješnosti romskoj djeci, to jest modeli osoba romske nacionalnosti koje su postigle društveno opće priznato radno mjesto i visoku razinu obrazovanja. Na kraju, ne valja zanemariti određena pitanja socijalizacije i odnosa prema školstvu koja jesu prisutna u dijelu romske populacije i koja predstavljaju objektivne teškoće u nastojanjima da se ta djeca integriraju. Kako navodi i Ana Horvat, prema Tracy Smith:¹⁹ “U dobi od 5 do 12 godina, romska se djeca smatraju slobodnima od nečistoća te nepovrediva. Stoga za njih ne vrijede romski higijenski zakoni. Romska se djeca također od rane dobi ohrabruju na samostal-

¹⁶ A. HORVAT, n. dj., 461. Na potrebu uzimanja u obzir takvih mogućnosti ukazala mi je i prof. dr. sc. Vesna Crnić-Grotić.

¹⁷ *Isto*, 462.-464.

¹⁸ *Isto*, 464.-466.

¹⁹ TRACY SMITH, “Recognising Difference. The Romani ‘Gypsy’ child socialisation and education process”, *British Journal of Sociology of Education*, 18/1997., br. 2.

nost, te zadužuju za brigu o mlađoj djeci i kuhanje vlastite hrane, što sve doprinosi slabom pohađanju nastave, a rani brakovi i preuzimanje ravnopravnog položaja u romskoj zajednici su razlogom čestog odustajanja od školovanja po isteku zakonskog roka obaveze školovanja (15. godina života).²⁰ Nastavnici romske nacionalnosti mogu poslužiti i kao najbolji mogući posrednici s romskom zajednicom po pitanju ovih otežavajućih činjenica socijalizacije.²¹

Važno je ustanoviti da poticajna politika u školstvu iako nužna nije dovoljna, već je potrebna šira društvena politika multikulturalizma, kako bi se nacionalne manjine (a posebice neke) zaštitile od segregacije, a njezine članove od opasnosti da ostanu na rubu šire zajednice vezani uz manje priznata i slabije plaćena radna mjesta i društvene položaje, odnosno barem od pojačanih teškoća pristupa priznatijim i bolje plaćenim radnim mjestima i društvenim položajima. Takva se politika multikulturalizma vjerojatno može teže zaštititi u okviru temeljnih prava koja se jamče ustavom.²² Postoje čak i u teorijama egalitarnog liberalizma stavovi prema kojima bi se temelji ustava trebali baviti prije svega osnovnim slobodama i izravnim oblicima diskriminacije, a ne pitanjima nadoknade nepravičnih teškoća s kojima se neke osobe ili skupine suočavaju. Iz tog razloga, mislim da je ovdje prije svega riječ o dobroj politici, a ne o temeljima ustava.

Bavit ću se sada multikulturalizmom, prije svega na tragu Razovog teksta.

3.

Krenut ću od nekih konkretnih multikulturalnih rješenja. Prije svega valja naglasiti, kao što čine Joseph Raz i Aleksandar Pavković da je školstvo moguće osmisliti tako da nacionalne skupine raspolažu svojim obrazovnim strukturama, ali se u svim školskim ustanovama podučavaju i sadržaji drugih skupina, što podupire njihovo međusobno razumijevanje. Ovakva recipročnost je bitan element multikulturalizma. Ovaj Razov i Pavkovićev prijedlog je očigledno usmjeren jednoj specifičnoj situaciji nacionalnih manjina, onoj koju poznajemo na primjer u slučaju talijanske manjine u Rijeci i Istri, koja može i želi imati svoje zasebne škole. U drugim kontekstima, gdje su na primjer zajednički razredi adekvatnije rješenje, mogao bi se prijedlog izmijeniti. Na primjer, moglo bi se reći da bi se za djecu nacionalne manjine mogli organizirati zasebni nastavni sadržaji, prije svega jezični, kojima bi se njihovo znanje približilo djeci većinskog naroda, ali bi se i za djecu većinskog naroda organizirali nastavni sadržaji radi boljeg upoznavanja nacionalne manjine.

Zatim, kao šira društvena rješenja, mogu se priznati i javni blagdani i javna upotreba jezika manjina (na primjer, kako kaže Pavković, tako da se jezici manjina i njihova kultura prikazuju i kroz središnje kulturne ustanove, a ne zatvaraju u zasebnim manjinskim okvirima, ili, kako kaže Raz, tako da se zasebni običaji priznaju kroz zakon i javna tijela).²³

²⁰ A. HORVAT, n.dj., 454.

²¹ Valja naglasiti trenutnu prisutnost romskih suradnika-pomagača u Medimurskoj županiji. Pomagači su osobe koje žive u romskim naseljima, raspolažu barem srednjom stručnom spremom, dobro vladaju i hrvatskim i romskim jezikom, a surađuju tako da podupiru romske učenike u savladavanju procesa socijalizacije i nastavnog programa. Uz ostalo, oni pomažu nastavnicima u odabiru najboljih metoda i olakšavaju interakciju s roditeljima i komunikaciju između nastavnika i roditelja. Vidi u: A. HORVAT, n.dj., 468-471.

²² Na to sam pitanje već referirao. V. bilješku 8.

²³ Joseph RAZ, n.dj., 193.-205.; Aleksandar PAVKOVIĆ, "Self-Determination, National Minorities and the Liberal Principle of Equality", *Identity, Self-Determination and Secession*, (ur. Igor Primorac – Aleksandar Pavković), Aldershot

Mislim da kod spomenutih autora vrijedi posebno istaknuti jedan element u obrazovanju koji naglašavaju, a to je važnost dvosmjernosti u komunikaciji: potrebno je da nacionalne manjine njeguju i upoznaju vlastite posebnosti; potrebno je (što sam ranije naglasio) da nacionalne manjine upoznaju posebnosti većinskog naroda; ali, potrebno je i da većinski narod upozna posebnosti nacionalnih manjina.

To prožimanje i međusobno upoznavanje kultura predstavlja zasebnost multikulturalizma u punom smislu. Multikulturalizam je, dakle, nešto više od pukog suživota i tolerancije. On predstavlja aktivnu dvosmjernu komunikaciju.

4.

Postavlja se pitanje moralnog opravdanja: zašto uopće multikulturalizam?²⁴ Kako kaže Raz, može se ustanoviti da je uređenje koje se uglavnom uspostavilo na zapadu, a koje je vezano uz određeni univerzalistički i neutralistički ideal – uz ideal građana koji su slobodni i jednaki na temelju općih osobina – proizvelo dobre rezultate. Raznolike kulturne institucije imaju priliku procvjetati (a ponekad i procvjetaju), raznolike religijske ustanove mogu djelovati i djeluju, različitosti nisu ometane i ne ignoriraju se legitimni ljudski interesi.

Raz ne negira takve uspjehe i ne predlaže radikalne rezove. Kada on zastupa multikulturalizam, misli prije svega na jedan novi senzibilitet u vezi određenih činjenica, posebno u vezi opasnosti da interpretiramo naše posebnosti kao nešto isključivo i univerzalno vrijedno. Pored toga, multikulturalizam je normativni zahtjev koji brine o dostojanstvu i blagostanju ljudskih bića tvrdeći da je u okolnostima suvremenih zapadnjačkih civilizacija opravdan politički stav podupiranja materijalnog i kulturnog boljitka kulturnih skupina i poštovanja njihovih identiteta.

U konačnici, kaže Raz, multikulturalizam nas vodi do temeljitih promjena, sve do oduzimanja od razmišljanja u terminima većine i manjine, radi razmišljanja u terminima pluralnosti kulturnih skupina, iako je takav ishod veoma dalekosežan i nemoguće ga je postići isključivo djelovanjem vlade. Postoje ograničenja u odnosu na praktične mogućnosti i zdrav razum u provođenju zahtjeva multikulturalizma koja ovise o opširnim stavovima populacije i o brzini kojom se u njoj multikulturalizam prihvaća. Valja uzeti u obzir i objektivne činjenice, kao što su veličina skupina i njihova sposobnost preživljavanja. Nema smisla, na primjer, nuditi javnu podršku nacionalnim skupinama u kojima mladi članovi više ne nalaze smislenost pripadnosti. No, ne treba zanemariti i da samo uspostavljanje politike multikulturalizma može promijeniti takav odnos. Valja još i pojasniti da kada se govori o veličini skupina, treba zauzeti stav određene širokogrudnosti, u smislu da podrška koja se daje nacionalnoj zajednici ne treba biti striktno proporcionalna njezinoj brojčanoj zastupljenosti. Kako kaže Raz: “[Kriterij veličine skupine] favorizira veće skupine s angažiranim članovima. Ali isto tako poziva na neproporcionalnu podršku manjih skupina koje su dovoljno jake za proći test sposobnosti preživljavanja”.²⁵ Naravno, postoje i granice za

2006. Naravno, pored podrške komunikaciji, multikulturalizam se može očitovati i u materijalnoj podršci aktivnostima koje su od središnje važnosti za identitet zajednice. Usp. Andrew MASON, “Liberal-Nationalism and the Ethics of Assimilation”, *Ethics*, 109/1999., br. 2, 261.-286.

²⁴ Slijedim raspravu u Razovom tekstu “Multiculturalism”, koji sam već citirao.

²⁵ J. RAZ, n. dj., 198.

multikulturalizam, a te su granice prije svega određene tolerancijom koju manifestiraju nacionalne skupine, kako u unutarnjim odnosima prema svojim članovima, tako i u odnosima prema drugim nacionalnim skupinama.

Prema Razovoj procjeni, multikulturalizam nudi perspektivu za zadovoljenje gdje nisu dovoljna opća građanska prava i pravo da se ne bude diskriminiran. Takva prava, na primjer, ne jamče pravo na obrazovanje na vlastitom jeziku i o vlastitoj kulturi. Pored toga, multikulturalizam se ne može svesti samo na govor o specifičnim javnim politikama, već predstavlja i promjenu u stavu. Raz je svjestan da postoje autori koji smatraju da multikulturalizam nije opravdan upravo na temelju misli da mu opća građanska prava i pravo da se ne bude diskriminiran nisu dovoljan okvir. Za takve oponente, Raz kaže da griješe u tome što zanemaruju činjenicu da blagostanje i dostojanstvo ovise o odnosima i aktivnostima u društvima u kojima pojedinci žive. Društvene i druge sposobnosti pojedinaca da budu angažirani u takvim odnosima i aktivnostima dolaze iz njihovih kultura, a njihov osjećaj dostojanstva je vezan uz njihov osjećaj pripadnosti određenoj kulturi. Samo neki pojedinci mogu razviti sposobnosti da žive u drugoj kulturi, a neki to ni ne žele. Onim pojedincima koji žele i mogu razviti život unutar druge kulture treba to omogućiti, ali ostalima se bitno ugrožavaju dostojanstvo i samopoštovanje kada ih se prisiljava na takvo prilagođavanje.

Dakle, zaključuje Raz, moralno opravdanje multikulturalizma je vezano uz blagostanje i dostojanstvo pojedinaca.

Na kraju, Raz nudi i važno pojašnjenje. Ranije je pokazao dva važna razmatranja. Treba prihvatiti kulture pojedinaca jer su to okviri u kojima se oni mogu kretati. Treba prihvatiti i kulture manjina jer to najbolje doprinosi stabilnosti društva. Ali središnja i najvažnija misao jest da se univerzalne vrijednosti realiziraju različitim načinima u različitim kulturama i svi ti načini zaslužuju poštovanje. Svatko treba ustanoviti da drugima njihove kulture nude dom, središte identiteta i važne vrijednosti, isto kao što njegova kultura to čini za njega. Iz tog je razloga multikulturalizam prije svega novi senzibilitet, i to novi senzibilitet koji priznaje različitost kod različitih pojedinaca i zaustavlja nas u nastojanjima da naše načine življenja nametnemo drugima.

5.

Na kraju, dodao bih još jedno važno razmatranje za pojasniti zašto bi država trebala činiti napore koji su vezani uz multikulturalizam. Ovdje ću se pozvati na načelo jednakosti. Takvo će razmatranje odstupiti djelomično od Razove diskusije. Naime, Raz je tvrdio da se multikulturalizam ne može opravdati pozivanjem na pravo da se ne bude diskriminiran. Iako ne dovodim u sumnju tvrdnju da se multikulturalizam ne iscrpljuje pravom da se ne bude diskriminiran, ipak ću pokazati da postoje jače veze između multikulturalizma i prava da se ne bude diskriminiran od onih koje je eksplicitno pretpostavljao Raz. Pri tome, 'diskriminacijom' označavam nešto drugačije od očitih oblika izravne diskriminacije, to jest razne oblike neispravljanja težih okolnosti koje su bitne za postizanje javnih položaja koji su vezani uz bolje prihode, prestiž i utjecaj, a u kojima se nalaze neke grupe ili pojedinci.

Obično kada se govori o afirmiranju jednakosti, misli se prioritarno na jednako afirmiranje temeljnih prava za svakog građanina na temelju općih osobina. Međutim, kada većinska zajednica inzistira na temi individualnosti i ne-diskriminacije pojedinaca, zapravo koristi

formulu za koju zna da podržava njezinu dominaciju, s obzirom da će javna politika biti usmjerena ciljevima koji se vežu uz tu zajednicu. To je zapravo situacija deklarirano nacionalno neutralne države, koja tvrdi da prepoznaje samo apstraktne i univerzalne osobine građana. Tako, na primjer, tvrdi Vernon Van Dyke.²⁶ Kako kaže i Margaret Moore, upravo je takva osobina neutralne države nešto što jača otpore nacionalnih manjina: “Takve politike ne-priznavanja – koje ću kasnije nazvati ‘politike negiranja’ – često služe jačanju nacionalnog identiteta ugrožene skupine”.²⁷ Razlog tome je, zapravo, u samo deklarativnoj, ali ne i faktičkoj neutralnosti države po pitanju nacionalne pripadnosti. Država, izborom javnog jezika ali i drugim izborima, favorizira većinsku nacionalnu skupinu. Kako kaže Kymlicka: “Multinacionalna država koja svim svojim građanima, bez obzira na grupnu pripadnost, dodjeljuje opća individualna prava, može izgledati ‘neutralna’ u odnosu na razne nacionalne skupine. No u određenim fundamentalnim slučajevima zapravo može sustavno privilegirati (i često privilegira) većinsku naciju – primjerice kod povlačenja unutrašnjih granica; jezika škola, sudova i vladinih službi; izbora državnih blagdana i podjele zakonodavnih ovlasti između središnje i lokalnih vlasti”.²⁸ U takvoj situaciji, jednakost je ugrožena, jer se privilegira jedna nacionalna skupina, a zanemaruju se ostale.

Argument je jednostavan i shematski ću ga ponoviti na kraju ovoga teksta: (a) država koja deklarira da je neutralna u odnosu na nacionalnu pripadnost zapravo nije neutralna, već favorizira uvijek većinsku nacionalnu skupinu; (b) radi poštivanja jednakosti potrebno je nuditi nacionalnim manjinama posebne oblike podrške (među takvim oblicima podrške mogu se nabrojiti posebna pomoć u učenju većinskog jezika, podupiranje integracije, potpora mehanizmima zaštite posebnosti kao što su obrazovanje na vlastitom jeziku i razvoj kulturnih djelatnosti, te dvosmjerna politika multikulturalizma).

NATIONAL MINORITIES, MULTICULTURALISM AND EQUALITY

Abstract: The paper is concerned with the characterization of equality, and respectively discrimination, when the issue is represented by national minorities determined primarily as linguistic minorities. General principles are discussed in relation to the instantiation of the Roma national minority in Međimurje. A legal issue is represented in relation to this topic with the intention of establishing what are the practical premises needed in order to set up equality in education, and theoretic premises are elaborated in order to distinguish various forms of unfair discrimination and practices that represent fair different treatment.

Key words: equality, linguistic rights, multiculturalism, national minorities.

²⁶ Vernon VAN DYKE, “Collective Entities and Moral Rights. Problems in Liberal Democratic Thought”. Citirano prema José BRUNNER – Yoav PELED, “Rawls on Respect and Self-respect”, *Political Studies*, 44/1996., br. 2, 293.-294.

²⁷ Margaret MOORE, *The Ethics of Nationalism*, Oxford 2001., 66.

²⁸ W. KYMLICKA, *Multikulturalno građanstvo*, 77.

Literatura

- Brian BARRY, *Kultura i jednakost. Egalitarna kritika multikulturalizma*, Zagreb 2006. (*Culture and Equality, An Egalitarian Critique of Multiculturalism*, Oxford 2001.)
- José BRUNNER – Yoav PELED, *Rawls on Respect and Self-respect*, "Political Studies", 44/1996., br. 2, 287.-302.
- Ronald DWORKIN, *Taking Rights Seriously*, Cambridge 1977.
- Ana HORVAT, "Segregacijom do integracije", *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu*, 46/2009., br. 2, 443.-472.
- Zoran KURELIĆ, "Empire Strikes Back", *Rationality in Belief and Action*, (ur. Elvio Baccharini i Snježana Prijić-Samaržija), Rijeka 2006.
- Will KYMLICKA, *Multikulturalno građanstvo. Liberalna teorija manjinskih prava*, Zagreb, 2003. (*Multicultural Citizenship. A Liberal Theory of Minority Rights*, Oxford 1995.).
- Margaret MOORE, *The Ethics of Nationalism*, Oxford, Oxford University Press, 2001.
- Aleksandar PAVKOVIĆ, "Self-Determination, National Minorities and the Liberal Principle of Equality", *Identity, Self-Determination and Secession*, (ur. Igor Primorac – Aleksandar Pavković), Aldershot 2006.
- Joseph RAZ, "Multiculturalism", *Ratio Juris*, 11/1998., br. 3, 198.

DESNIČINI SUSRETI
2005.–2008.
Zbornik radova

Uredili
Drago Roksandić
Ivana Cvijović Javorina

Filozofski fakultet u Zagrebu
Plejada
Zagreb, 2010.

Biblioteka DESNIČINI SUSRETI

sv. 3

Nakladnici

Filozofski fakultet u Zagrebu, Centar za komparativnohistorijske i interkulturalne studije
Plejada d.o.o., Zagreb

Za nakladnike

Damir Boras

Igor Ranić

Uredili

Drago Roksandić

Ivana Cvijović Javorina

Recenzent

Velimir Visković

*Tiskanje ove knjige potpomogao je
Gradski ured za obrazovanje, kulturu i šport Grada Zagreba*

Fotografija na naslovnici

Vladan Desnica (iz fotodokumentacije dr. sc. Uroša Desnice)

Copyright © 2010., Plejada, Zagreb

ISBN 978-953-56047-7-8

DESNIČINI SUSRETI 2005.–2008.
Zbornik radova
Drago Roksandić, Ivana Cvijović Javorina (ur.)

Izvršni nakladnik
Plejada d.o.o.
Zagreb, VIII. južna obala 17
tel./faks 01/3906-533
e-mail: plejada@plejada-zg.hr
www.plejada-zg.hr

Izvršni urednik
Ilija Ranić

Grafička oprema
Studio *Canis*

Lektura
Jovan Čorak

Dizajn naslovnice
Ana Pojatina

Tisak i uvez
Tiskara Zelina d.d., Sveti Ivan Zelina
rujan 2010.

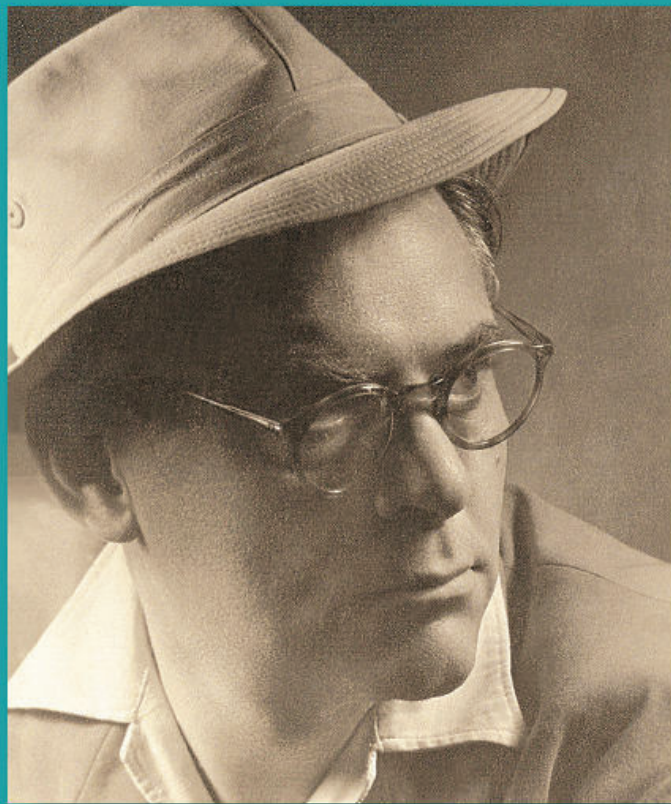
CIP zapis dostupan u računalnom katalogu Nacionalne i sveučilišne
knjižnice u Zagrebu pod brojem 742369.

CENTAR ZA KOMPARATIVNOHISTORIJSKE
I INTERKULTURNE STUDIJE

DESNIČINI SUSRETI
2005.-2008.

Zbornik radova

Uredili
DRAGO ROKSANDIĆ
IVANA CVIJOVIĆ JAVORINA